

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته پژوهش هنر

عنوان:

بررسی صحنه‌های نبرد حضرت علی (ع) در نگاره‌های خاوران‌نامه (نسخه فرهاد نقاش)

استاد راهنما:

دکتر علی‌رضا طاهری

استاد مشاور:

دکتر محمدعلی محمودی

تحقیق و نگارش:

سعیده رضایی‌پور

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

بهمن ۱۳۹۰

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان بررسی صحنه‌های نبرد حضرت علی (ع) در نگاره‌های خاوران‌نامه (نسخه فرهاد نقاش) قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد پژوهش هنر توسط دانشجو سعیده رضایی‌پور با راهنمایی استاد پایان نامه جناب دکتر علی‌رضا طاهری تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

(نام و امضاء دانشجو)

این پایان نامه ..... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ..... توسط هیئت داوران بررسی و درجه ..... به آن تعلق گرفت.

تاریخ

امضاء

نام و نام خانوادگی

استاد راهنما:

استاد راهنما:

استاد مشاور:

داور ۱:

داور ۲:

نماینده تحصیلات تکمیلی:

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب سعیده رضایی پور تعهد می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو:

امضاء

تقدیم به:

پدرم به استواری کوه، مادرم به زلالی چشمه، همسرم به صمیمیت باران.

سپاسگزاری

تجلیل و تکریم شخصیت آن‌ها که آفتاب محبت در دل دارند و صادقانه قامت رسای خود را در باغبانی مزرعه‌ی حساس تعلیم و تربیت به حراج گذاشته‌اند در حقیقت، ارج نهادن به مناعت استادان و قدردانی از ارزش آفرینان این عرصه است. چرا که استاد کریم است و شایسته تکریم، و تندیس کیاست است و قدیس قداست، پس شایسته‌ی تقدیر است. بدین‌وسیله از اساتید فرهیخته و فرزانه؛ جناب دکتر علی‌رضا طاهری و جناب دکتر محمدعلی محمودی که با نکته‌های دلاویز و گفته‌های بلند خویش همواره، راهنما و راهگشای نگارنده در اتمام و اکمال پایان‌نامه بودند تشکر می‌نمایم.

چکیده:

ابن حسام خوسفی حماسه دینی خاوران‌نامه را به تقلید از شاهنامه در سده‌ی نهم (ه.ق) سرود. موضوع این منظومه، بیشتر دلاوری‌های حضرت علی (ع) در نبردهای تاریخی و افسانه‌ای با پادشاهان بت‌پرست و موجودات عجیب در سرزمین خیالی خاوران است. این منظومه برای اولین بار، شش سال پس از مرگ شاعر توسط فرهاد، نقاش شیرازی به تصویر درآمد. نگاره‌های این نسخه متعلق به مکتب شیراز دوره‌ی ترکمانی می‌باشد و هم‌اکنون ۱۱۵ نگاره‌ی باقی مانده از این نسخه در موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود. اغلب نگاره‌های خاوران‌نامه با موضوع نبرد و جلوه‌های آن مصور گشته که از این میان آنچه با محتوی و درون‌مایه اصلی داستان‌های این حماسه در ارتباط است؛ صحنه‌هایی می‌باشد که حضرت علی (ع) در حال از بین‌بردن نیروهای اهریمنی نقاشی شده‌اند. در این پایان‌نامه تعدادی از این نگاره‌های مذکور مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در صفحات کتاب خاوران‌نامه، یکسان‌بودن محل قرارگیری تصویر و نوشته در همه‌ی صحنه‌ها جلب‌نظر می‌کند. صفحه‌آرایی بر ترکیب‌بندی عناصر هنری نگاره‌ها تأثیر به‌سزایی داشته است. تناسب دقیق میان متن و تصویر در نگاره‌های بررسی شده، برگرفته از اسلوب ترکیب‌بندی متقارن در مکتب شیراز می‌باشد. در نبردهای علی (ع) این الگو به‌خوبی رعایت شده و هنرمند نگارگر، پیکره‌ی سوار بر اسب یا پیاده حضرت را بزرگ‌تر از بقیه پیکره‌ها تقریباً در مرکز تصاویر و نزدیک به فضای درونی یا کادر میانی جای داده است. در همه‌ی ترکیب‌بندی‌ها تأکید اصلی بر امام اول شیعیان و عنصر اصلی داستان‌های خاوران‌نامه بوده است. در این تصاویر علاوه بر شناسایی اصول کلی ترکیب‌بندی، علت تغییر ترکیب‌بندی در نبرد ایشان با موجودات افسانه‌ای نیز مورد توجه قرار گرفته و به‌نظر می‌رسد، نگارگر در این تصاویر برای نمایش بهتر کثرت موجودات و تسلط قهرمان داستان بر این اهریمنان از الگوی ثابت قرارگیری عناصر در صحنه‌های نبرد فراتر رفته و از شگردهای دیگری بهره برده است. بسیاری از این ترکیب‌بندی‌ها مانند، ترکیب‌بندی منتشر، حلزونی، مورب و... در نگارگری ایرانی سابقه‌ی طولانی دارند. روی هم رفته هنرمند در تصویرسازی صحنه‌ها و عناصر نبردهای حضرت با جنگ‌آوران به متن وفاداری بیشتری داشته تا نبرد با موجودات افسانه‌ای.

کلمات کلیدی: حضرت علی (ع)، خاوران‌نامه، ابن حسام خوسفی، فرهاد نقاش، مکتب شیراز، نگارگری ترکمانان

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	..... مقدمه
۶	..... فصل اول: خاوران نامه
۷	..... ۱-۱- تیموریان
۸	..... ۱-۱-۱- شرایط مذهبی
۱۰	..... ۲-۱-۱- دانش و هنر
۱۱	..... ۳-۱-۱- ادبیات فارسی
۱۴	..... ۲-۱- ابن حسام خوسفی
۱۶	..... ۱-۲-۱- سبک شعری
۱۷	..... ۲-۲-۱- آثار و اشعار
۱۸	..... ۳-۱- حماسه
۲۰	..... ۴-۱- حماسه دینی
۲۳	..... ۵-۱- منظومه خاوران نامه
۳۲	..... ۱-۵-۱- نسخ متعدد
۳۳	..... ۶-۱- مکتب شیراز و شیوه‌ی نگارگری ترکمنان
۴۰	..... ۷-۱- خاوران نامه (نسخه‌ی مصور)
۴۴	..... ۸-۱- فرهاد نقاش
۴۸	..... فصل دوم: نبردها در خاوران نامه
۴۹	..... ۱-۲- نبردها در خاوران نامه
۵۰	..... ۲-۲- شیوه‌های نبرد در نگاره‌های خاوران نامه
۵۱	..... ۱-۲-۲- نبرد تن به تن
۵۴	..... ۲-۲-۲- نبرد گروهی
۵۶	..... ۳-۲- سلاح‌های جنگی
۵۸	..... ۴-۲- نبرد خیر و شر
۵۹	..... ۵-۲- عناصر خیر
۵۹	..... ۱-۵-۲- امام علی (ع)
۶۱	..... ۲-۵-۲- یاران امام علی (ع)
۶۱	..... ۳-۵-۲- دلدل
۶۳	..... ۴-۵-۲- ذوالفقار
۶۳	..... ۶-۲- عناصر شر
۶۳	..... ۱-۶-۲- کفار و پادشاهان خاورزمین
۶۴	..... ۲-۶-۲- ازدها

۶۸	..... دیو ۳-۶-۲
۷۰	..... پیل‌گوش ۴-۶-۲
۷۷	..... فصل سوم: تجزیه و تحلیل نگاره‌های حضرت علی(ع)
۷۹	..... ۱-۳- شاخصه‌های هنری و زیبایی‌شناسی نگاره‌ها
۸۰	..... ۱-۱-۳- صفحه‌آرایی
۹۰	..... ۲-۱-۳- پیکره‌های انسانی
۹۴	..... ۳-۱-۳- پیکره‌ی اسبها
۹۷	..... ۴-۱-۳- طبیعت و پوشش گیاهی
۹۸	..... ۵-۱-۳- رنگ و نور
۱۰۰	..... ۶-۱-۳- ترکیب‌بندی
۱۰۳	..... ۲-۳- نگاره‌ها
۱۰۴	..... ۱-۲-۳- حضرت امیرمؤمنان(ع) در مصاف با قطار
۱۰۷	..... ۲-۲-۳- حضرت امیرمؤمنان(ع) در مصاف با میرسیاف
۱۱۱	..... ۳-۲-۳- شکست خوردن اردشیر به‌دست حضرت امیر(ع)
۱۱۴	..... ۴-۲-۳- حضرت امیر(ع) در آوردگاه
۱۱۷	..... ۵-۲-۳- نبردهای حضرت امیر(ع) با طهماس‌شاه
۱۲۴	..... ۶-۲-۳- نبردهای حضرت امیر(ع) با صلصال
۱۳۱	..... ۷-۲-۳- نبردهای حضرت امیر(ع) با ازدها
۱۴۶	..... ۸-۲-۳- نبردهای حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای
۱۵۸	..... ۹-۲-۳- حضرت امیر(ع) و مالک در مکان غریب
۱۶۷	..... نتیجه‌گیری
۱۷۲	..... منابع و مراجع

فهرست جدول ها

صفحه	عنوان جدول
۵۳	جدول ۱-۲. دسته‌بندی نگاره‌های شیوه نبرد تن‌به‌تن
۵۶	جدول ۲-۲. دسته‌بندی نگاره‌های شیوه نبرد گروهی
۸۷	جدول ۱-۳. دسته‌بندی کادرهای پلکانی و شکسته در خاوران‌نامه
۱۶۳	جدول ۲-۳. دسته‌بندی موجودات ترکیبی نگاره‌های خاوران‌نامه

فهرست شکل ها

صفحه	عنوان شکل
۳۶	شکل ۱-۱. جنگ اسفندیار با اژدها، مکتب شیراز، ۷۳۱ه.ق، کتابخانه توپقاپی سرای استانبول. (www.Monster.brains.com)
۳۶	شکل ۱-۲. رزم سپهرم با هجیر گودرز، شاهنامه فردوسی، مکتب شیراز، ۷۳۱ه.ق، کتابخانه لنینگراد. (آدامووا و گیوزالیان، ۱۳۸۳: ۲۳۹)
۳۸	شکل ۱-۳. حامیان هنر مکتب ترکمان. (آژند، ۱۳۸۱: ۴۱)
۴۳	شکل ۱-۴. صفحه عنوان خاوران نامه، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۳۵)
۴۳	شکل ۱-۵. صفحه‌ی نخست و صفحه‌ی دوم خاوران نامه، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۳۶ و ۳۷)
۴۵	شکل ۱-۶. پیاده شدن یاران حضرت امیر(ع) در ساحل، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۲۴)
۴۶	شکل ۱-۷. نظاره‌ی حضرت امیر(ع) بر آوردگاه، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۳۴)
۵۲	شکل ۱-۲. قباد در مصاف با دشمن، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۵۴)
۵۴	شکل ۲-۲. حضرت امیر(ع) در نبرد با کفار، ۵۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۷۳)
۷۲	شکل ۲-۳. نظارت اسکندر بر ساختن بارو در برابر حملات یاجوج و ماجوج، شاهنامه ۷۳۳ه.ق، شیراز. (آدامووا و گیوزالیان، ۱۳۸۳: ۲۴۳)
۷۳	شکل ۲-۴. یاجوج و ماجوج، کتاب خواص الحيوان. (تناولی، ۱۳۸۶: ۹۳)
۷۴	شکل ۲-۵. بستر گوشان (منسک)، نسخه خطی ترجمه‌ی فارسی عجایب المخلوقات قزوینی، قرن ۱۵م، احتمالاً بغداد، عراق یا ترکیه‌ی شرقی. (www.flickr.com)

- شکل ۲-۶. قوم منسک، عجایب المخلوقات قزوینی. (نسخه‌ی خطی ترجمه شده‌ی فارسی به شماره‌ی ۳۵۲۱۲، کتابخانه آستان قدس رضوی: ۲۱۷)
- شکل ۲-۷. پانوتی، انسان با گوش‌های پهن و بلند. (www.wikipedia.org)
- شکل ۳-۱. دنبال کردن اسفندیار گرسار را، شاهنامه فردوسی، شیراز، ۱۳۷۴ ق، گالری سکالر واشنگتن. (آژند، ۱۳۸۷: ۹۶)
- شکل ۳-۲. معیار کلی تناسبات در نگاره‌های خاوران‌نامه.
- شکل ۳-۳. قاب‌بندی نگاره‌های خاوران‌نامه.
- شکل ۳-۴. اندازه اصلی کادرهای تصویرهای خاوران‌نامه بدون شکست و پله.
- شکل ۳-۵. آغاز کتاب خاوران‌نامه: یاران حضرت رسول (ص) در مسجد، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۳۸)
- شکل ۳-۶. کشتی گرفتن مالک و شاپور یل، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۶۹)
- شکل ۳-۷. رهایی بندیان در حضور حضرت (ع)، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۳۰)
- شکل ۳-۸. حضرت امیر (ع) در مصاف با دشمنان، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۵۶)
- شکل ۳-۹. نبرد حضرت (ع) در دربار شاه خاور، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۰۴)
- شکل ۳-۱۰. مبارزه حضرت امیر (ع) با دستان تهی و بی‌شمشیر با دشمن، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۵۸)
- شکل ۳-۱۱. کشته شدن رعد به تیغ ابوالمحجن، ۱۳۹۲ ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۵۰)
- شکل ۳-۱۲. کشته شدن هومان به دست بیژن، شاهنامه فردوسی، شیراز، ۱۳۷۴ ق، گالری سکالر، واشنگتن. (آژند، ۱۳۸۷: ۹۸)
- شکل ۳-۱۳. وضعیت نامتقارن در اندام شاپور دوم ساسانی در حال شکار، گالری فریرآرت. (www.asia.si.edu)

- شکل ۳-۱۴. پیکره‌ی انسانی و سوار جنگی در خاوران‌نامه. ۹۲
- شکل ۳-۱۵. ابراهیم، معراج‌نامه، ۸۳۹ ه.ق، کتابخانه ملی پاریس. (رزسگای، ۱۳۸۵: ۲۶) ۹۳
- شکل ۳-۱۶. تغییر حالت چهره و چشمان حضرت علی(ع) در شرایط مختلف نبردها. ۹۴
- شکل ۳-۱۷. شیوه‌ی تصویرگری اسب با پوشش برگستوان در خاوران‌نامه. ۹۵
- شکل ۳-۱۸. به‌پابوس آمدن ابوالمحجن، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۷۹) ۹۶
- شکل ۳-۱۹. الگوی ترکیب‌بندی نگاره‌های خاوران‌نامه. ۱۰۲
- شکل ۳-۲۰. حضرت امیرمؤمنان در مصاف با قطار، خاوران‌نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۴۸) ۱۰۵
- شکل ۳-۲۱. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی حضرت امیرمؤمنان در مصاف با قطار. ۱۰۷
- شکل ۳-۲۲. جهت نگاه حضرت علی(ع)، دیتیل نگاره‌ی حضرت امیرمؤمنان در مصاف با قطار. ۱۰۷
- شکل ۳-۲۳. حضرت امیرمؤمنان در مصاف با میرسیاف، خاوران‌نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۵۱) ۱۰۹
- شکل ۳-۲۴. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی حضرت امیرمؤمنان در مصاف با میرسیاف. ۱۱۰
- شکل ۳-۲۵. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی حضرت امیرمؤمنان در مصاف با میرسیاف. ۱۱۰
- شکل ۳-۲۶. شکست خوردن اردشیر به‌دست حضرت امیر(ع)، خاوران‌نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۷۷) ۱۱۲
- شکل ۳-۲۷. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی شکست خوردن اردشیر به‌دست حضرت امیر(ع). ۱۱۳
- شکل ۳-۲۸. جهت نگاه پیکره‌ها، دیتیل نگاره‌ی شکست خوردن اردشیر به‌دست حضرت امیر(ع). ۱۱۴

- ۱۱۵ شکل ۳-۲۹. حضرت امیر(ع) در آوردگاه، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران.
(خوسفی، ۱۳۸۱: ۹۴)
- ۱۱۶ شکل ۳-۳۰. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در آوردگاه.
- ۱۱۷ شکل ۳-۳۱. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در آوردگاه.
- ۱۱۸ شکل ۳-۳۲. نبرد حضرت امیر(ع) در دربار طهماس شاه، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ
گلستان تهران.(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۱۱)
- ۱۱۹ شکل ۳-۳۳. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) در دربار
طهماس شاه.
- ۱۱۹ شکل ۳-۳۴. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) در دربار طهماس شاه.
- ۱۲۰ شکل ۳-۳۵. نبرد حضرت امیر(ع) و طهماس شاه، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان
تهران.(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۱۸)
- ۱۲۱ شکل ۳-۳۶. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) و طهماس شاه.
- ۱۲۱ شکل ۳-۳۷. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) و طهماس شاه.
- ۱۲۲ شکل ۳-۳۸. حضرت امیر(ع) در مصاف با سپاهیان طهماس شاه، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ
گلستان تهران.(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۱۷)
- ۱۲۳ شکل ۳-۳۹. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در مصاف با
سپاهیان طهماس شاه.
- ۱۲۴ شکل ۳-۴۰. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در مصاف با سپاهیان طهماس شاه.
- ۱۲۵ شکل ۳-۴۱. نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران.
(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۳۶)
- ۱۲۶ شکل ۳-۴۲. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال.
- ۱۲۶ شکل ۳-۴۳. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال.
- ۱۲۷ شکل ۳-۴۴. نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال، خاوران نامه، ۸۹۲ ه.ق، کاخ گلستان تهران.
(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۴۲)
- ۱۲۸ شکل ۳-۴۵. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال.

- شکل ۳-۴۶. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال. ۱۲۹
- شکل ۳-۴۷. نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۴۳) ۱۲۹
- شکل ۳-۴۸. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال. ۱۳۰
- شکل ۳-۴۹. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با صلصال. ۱۳۱
- شکل ۳-۵۰. گلدان چینی، سلسله یوآن. (www.spongbongo.com) ۱۳۲
- شکل ۳-۵۱. ستاره‌ی هشت‌پر با نقش اژدها، کاشان، ایلخانیان، ۱۲۷۰-۱۲۷۵م. (www.wikipedia.org) ۱۳۳
- شکل ۳-۵۲. حضرت امیر(ع) در نبرد با اژدها، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۹۸) ۱۳۴
- شکل ۳-۵۳. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در نبرد با اژدها. ۱۳۵
- شکل ۳-۵۴. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در نبرد با اژدها. ۱۳۶
- شکل ۳-۵۵. بهرام گور در حال کشتن اژدها، شاهنامه شیراز، ۷۷۲ه.ق، کتابخانه توپ-کاپی‌سرای استانبول. (گری، ۱۳۸۵: ۱۷۷) ۱۳۶
- شکل ۳-۵۶. مقایسه پیکره‌ی اژدها در نگاره‌های خاوران‌نامه و شاهنامه. ۱۳۷
- شکل ۳-۵۷. نبرد حضرت(ع) با اژدها، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۰۸) ۱۳۷
- شکل ۳-۵۸. پیکره‌ی اژدها، خاوران‌نامه. ۱۳۸
- شکل ۳-۵۹. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت(ع) با اژدها. ۱۳۹
- شکل ۳-۶۰. کشتن اژدها توسط رستم، شاهنامه ابراهیم سلطان، مکتب شیراز، حدود ۸۳۳-۸۳۷ه.ق، کتابخانه بادلیان آکسفورد. (آزند، ۱۳۸۷: ۲۵۶) ۱۴۰
- شکل ۳-۶۱. نبرد حضرت امیر(ع) با اژدها، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۲۶) ۱۴۱
- شکل ۳-۶۲. پیکره‌ی اژدها، خاوران‌نامه ۱۴۲
- شکل ۳-۶۳. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با اژدها. ۱۴۳
- شکل ۳-۶۴. از پای درآمدن اژدها به‌دست حضرت امیر(ع)، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ

- ۱۴۴ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۲۳)
- ۱۴۵ شکل ۳-۶۵. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی از پای درآمدن اژدها به‌دست حضرت امیر(ع).
- ۱۴۶ شکل ۳-۶۶. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی از پای درآمدن اژدها به‌دست حضرت امیر(ع).
- ۱۴۷ شکل ۳-۶۷. حضرت امیر(ع) در نبرد با موجودات افسانه‌ای، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۷۱)
- ۱۴۸ شکل ۳-۶۸. اندام پیل‌گوش‌ها، خاوران‌نامه.
- ۱۴۹ شکل ۳-۶۹. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در نبرد با موجودات افسانه‌ای.
- ۱۵۰ شکل ۳-۷۰. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در نبرد با موجودات افسانه‌ای
- ۱۵۱ شکل ۳-۷۱. نبرد حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۱۳)
- ۱۵۲ شکل ۳-۷۲. پیکره‌های دیو، خاوران‌نامه.
- ۱۵۳ شکل ۳-۷۳. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای.
- ۱۵۳ شکل ۳-۷۴. جهت نگاه پیکره‌ها، نگاره‌ی نبرد حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای.
- ۱۵۴ شکل ۳-۷۵. نبرد حضرت با موجودات افسانه‌ای، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۰۱)
- ۱۵۵ شکل ۳-۷۶. اشکال دیوان، خاوران‌نامه.
- ۱۵۵ شکل ۳-۷۷. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی نبرد حضرت با موجودات افسانه‌ای.
- ۱۵۶ شکل ۳-۷۸. حضرت امیر(ع) در مصاف با موجودات افسانه‌ای، خاوران‌نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان تهران. (خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۰۷)
- ۱۵۷ شکل ۳-۷۹. اشکال دیو(به‌ترتیب از راست به چپ)، خاوران‌نامه.
- ۱۵۸ شکل ۳-۸۰. محورهای خطی و ترکیب‌بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) در مصاف با موجودات افسانه‌ای.

- شکل ۳-۸۱. حضرت امیر(ع) و مالک در مکان غریب، خاوران نامه، ۸۹۲ه.ق، کاخ گلستان
تهران.(خوسفی، ۱۳۸۱: ۱۲۸)
- شکل ۳-۸۲. زنان سبک رفتار، معراج نامه، ۸۳۹ه.ق، کتابخانه ملی پاریس.(رزسگای، ۱۳۸۵:
۵۲)
- شکل ۳-۸۳. موجودات عجیب الخلقه، معراج نامه و خاوران نامه.
- شکل ۳-۸۴. محورهای خطی و ترکیب بندی، نگاره‌ی حضرت امیر(ع) و مالک در مکان
غریب.
- شکل ۳-۸۵. پیکره‌ی حضرت علی(ع) در صحنه‌های نبرد.

مقدمه

پیوستگی و رابطه‌ی عمیق نقاشی با ادبیات، از ویژگی‌های اساسی نقاشی ایران به‌شمار می‌آید. نقاشان ما همواره با الهام از کلام شاعران و عارفان سترگ راه به عالم مقصود برده و بدیع‌ترین معانی حکمی را به مدد استعارات و نمادهای هنری، به خط و رنگ مبدل ساخته‌اند. پیوند بی‌واسطه‌ی نقاشی با کلام منظوم و بالندگی این شیوه در عرصه‌ی هنر نسخه‌آرایی، دلیل دیگر بر نزدیکی عمیق نقاشی و ادبیات منظوم و منثور است.

اغلب هنرمندان نگارگر ایرانی مضامین آثار خویش را از منظومه‌های حماسی به‌خصوص شاهنامه فردوسی، اخذ نموده‌اند. زیرا گونه‌ی حماسی شعر، گذشته از ظاهر روایی خود، تصویرهایی ارائه می‌دهد که برای نگارگران همچون منبعی از صور خیال، صورت‌های متعالی را عیان می‌کند.

شعف و غرور باطنی هر انسانی در شنیدن حکایت‌های حماسی را می‌توان با درک صحیح از بیان نگارگری و مشاهده نگاره‌های حماسی دوچندان نمود. جلوه‌ای که این نگاره‌ها تجلی می‌کند تصویری از بیان تقابل خیر و شر و غلبه خیر در فضایی ملکوتی است که با مشاهده‌ی آن‌ها بیننده احساس می‌کند، صحنه‌های خشونت‌باری که در ظاهر مضامین حماسی بوده، در هاله‌ای از لطف و زیبایی، بیانی ملکوتی یافته است.

یکی از آثار ارزشمند نقاشی ایرانی که براساس اشعار حماسی، مصورسازی شده خاوران‌نامه می‌باشد. این حماسه‌ی دینی را ابن‌حسام خوسفی در سده‌ی نهم، ق. سروده است. ابن‌حسام اولین شاعری است که با شعر خویش به شرح و توصیف جنگ‌های حضرت علی و سردارانش پرداخته و تلاش داشته محتوای خاوران‌نامه را مانند شاهنامه بر محور روایتی از جوانمردی و از خودگذشتگی پیروان خیر در مقابل سپاه شر در بافتی از نبردها و جنگ‌آوری‌ها قرار دهد. در خاوران‌نامه، علی(ع) از نظر توانایی و شجاعت مانند رستم که سده‌ها پهلوان سرزمین ایران بوده، ظاهر می‌شود و در سرزمین‌خاوران به نبرد با شاه خاور و امرای بت‌پرست و سپاه دیوان و اژدهایان می‌پردازد، از این‌رو تأثیر شاهنامه فردوسی بر خلق این شاهکار حماسی انکارناپذیر است.

این منظومه دارای جلوه‌های حماسی، مذهبی، تاریخی و اساطیری می‌باشد که در میان حماسه‌های دینی از ارزش والایی برخوردار است. کهن‌ترین نسخه‌ی مصور آن که در نیمه‌ی دوم قرن نهم، ق. در زمان حاکمیت ترکمنان در شیراز توسط فرهاد و چند هنرمند دیگر مصور گشته، به‌لحاظ شیوه‌ی صفحه‌آرایی، ترکیب‌بندی، رنگ‌بندی و توجه به موضوعات شیعی دارای جایگاهی ارزنده می‌باشد.

در میان نگاره‌های باقی‌مانده‌ی این نسخه، آنچه با محتوای اصلی منظومه‌ی خاوران‌نامه در ارتباط بیشتری بوده، صحنه‌های نبرد حضرت علی(ع) با پادشاهان بت‌پرست و جانوران افسانه‌ای مانند؛ اژدها، دیو و پیل‌گوش است. هنرمند نگارگر این نسخه به‌خوبی از عهده صحنه‌آرایی و تصویرسازی نبردها و شمایل‌سازی حضرت باتوجه به شأن و منزلت و جایگاه ایشان نسبت به بقیه افراد، برآمده است. در این پژوهش نگاره‌هایی از صحنه‌های نبرد حضرت علی(ع) برای تجزیه و تحلیل گزینش شده است.

تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق

شیعه‌گرایی از قرن ششم.ق بر اثر ضعف و انحطاط فکر ملی و تعصب نژادی ناشی از حملات ویرانگرانه‌ی تیمور و مغولان، رواج بیش از پیش یافت. از این‌رو، افکار حماسی به‌تدریج راه فنا و زوال گرفت و گروهی از شاعران به تقلید از شاهنامه‌ی فردوسی به سرایش حماسه‌های مذهبی و تاریخی همت گماشتند. ابن حسام خوسفی از جمله‌ی این شاعران بود و منظومه‌ی خاوران‌نامه را که از قدیمی‌ترین منظومه‌های حماسی دینی در ادب فارسی به‌شمار می‌رود، در قرن نهم.ق سرود.

این منظومه در ۲۲۵۰۰ بیت، به شرح وقایع رفتن حضرت علی(ع) و یاران ایشان به سرزمین خاوران و نبرد با شهریاران و پهلوانان آن نواحی پرداخته و روی‌هم‌رفته، غیر از شخصیت امام علی(ع) و چند تن از همراهانش درون‌مایه عناصر و اشخاص منظومه، جنبه‌ی داستانی و اساطیری دارند. در ساخت و پرداخت داستانی این نوع مجموعه‌ها همانند خاوران‌نامه الگوی اساسی، شاهنامه و روایات پهلوانی ایرانی است.

کهن‌ترین نسخه‌ی مصور خاوران‌نامه که تاکنون شناخته شده، به نسخه‌ی موزه‌ی هنرهای تزئینی تهران مشهور است، که محتملاً به سال ۸۵۴.ق یعنی در حیات شاعر نوشته و شش سال پس از مرگ او به‌تصویر درآمده است. این نسخه هم‌زمان با سلطنت ترکمنان آق‌قویونلو و قراقویونلو در شیراز مصور گشته و دارای شیوه معین و مشخصی است که از سوی برخی پژوهشگران «شیوه‌ی ترکمنی» نام گرفته است. برخی از این نگاره‌ها تاریخ ۸۸۲.ق دارد و به امضای نقاشی به نام «فرهاد» است.

بی‌گمان تمایل مذهبی و شیعه‌گرایی در دوره‌ی تیموری و ترکمنان، در انتخاب این منظومه برای مصورسازی نیز تأثیر به‌سزایی داشته است. می‌توان تصور کرد، کسانی که در ایجاد مصورسازی خاوران‌نامه کوشش کرده‌اند، افرادی شیعه‌مذهب بوده‌اند و این مسئله در همه‌ی ترکیب‌بندی‌های با شوق و ذوق آن به چشم می‌خورد. در خاوران‌نامه حضرت علی(ع)، دارای نیروهای فوق‌طبیعی و خوارق عادات هستند که از آن

جمله می‌توان به دلآوری‌ها و شجاعت ایشان در صحنه‌های نبرد تن‌به‌تن و گروهی، نبرد با جانوران افسانه‌ای مانند اژدها و نبرد با موجودات اهریمنی (دیوان) اشاره نمود. در شاهنامه رستم، جانور مهیبی مانند اژدها و دیوسپید و اکوان دیو را نابود می‌کند؛ در خاوران‌نامه نیز مانند همین صحنه‌ها برای حضرت علی (ع) روایت شده که نگارگر باتوجه به اشعار این نسخه را تصویرسازی نموده است. در این پژوهش ویژگی‌های شاخص منظومه‌ی مذکور و کهن‌ترین نسخه‌ی مصور، باتوجه به دوره‌ی زمانی و مکتب آن بررسی خواهد شد. ضمن شرح و توصیف داستان هر تصویر براساس بیت مصور آن در نگاره‌های منتخب از نبردهای حضرت علی (ع)، تصاویر از لحاظ ترکیب‌بندی و انواع موجودات افسانه‌ای نیز مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

سؤال‌های تحقیق:

۱- انواع صحنه‌های نبرد و روابط تصویری بین حضرت علی (ع) و عناصر صحنه‌های نبرد بر چه مبنایی شکل گرفته‌اند؟

۲- شمایل حضرت علی (ع) در صحنه‌های نبرد، به چه حالاتی ترسیم شده‌اند؟

۳- آیا صحنه‌های نبرد تصویرشده، با متن مطابقت دارد یا تخیل نگارگر در تجسم آن‌ها تأثیرگذار بوده است؟

فرضیه‌ها

- در نسخه‌ی خطی خاوران‌نامه، صحنه‌های نبرد حضرت را می‌توان به چند گونه مشخص نمود: نبرد با کفار، دیوان و اهریمنان در قالب موجودات افسانه‌ای. برای انواع نگاره‌های نبرد حضرت علی (ع)، ترکیب‌بندی‌های مختلفی ترسیم شده که در همه‌ی آن‌ها مبنای اصلی، تأکید بر پیکره‌ی ایشان بوده است.

- تصویرسازی چهره و شمایل حضرت علی (ع) در همه‌ی نگاره‌ها یکسان و مشابه یکدیگر نبوده اما پیکره‌ی حضرت در صحنه‌های کارزار سوار بر اسب یا پیاده در نبردی تن‌به‌تن، در حال کشتی‌گرفتن و... به صورت یکنواختی مصور گشته و تنها نوع و شیوه‌ی نبرد تغییر نموده است. احتمالاً فرم قرارگیری حضرت علی (ع) متأثر از شیوه‌ی تصویرسازی پیکره‌های انسانی در نگارگری ایرانی بوده که طراحی نیمه‌ی بالای بدن انسان در جهتی مخالف پاها چرخیده است.

- هنرمند در انتخاب شیوه‌ی نبرد و مجلس‌سازی و تصویرسازی عناصر صحنه‌ها به متن کتاب و اشعار وفادار بوده اما گمان می‌رود در به‌تصویر درآوردن اشکال ظاهری موجودات افسانه‌ای از تخیل خویش و نگاره‌های مکاتب پیشین بهره برده است.

پیشینه‌ی تحقیق

درباره ویژگی‌ها و شاخصه‌های ادبی داستان‌های خاوران‌نامه تحقیق و کتاب جامعی نوشته نشده است. در این زمینه تنها به پژوهش حمیدالله مرادی به‌نام تازیان‌نامه‌ی پارسی می‌توان اشاره نمود. در این کتاب خلاصه‌ای از اشعار خاوران‌نامه به‌همراه توضیحی درباره این منظومه و شخصیت‌های داستان‌ها آمده است. در باب ماهیت نبردهای خاوران‌نامه و عناصر نبرد در نگاره‌های نسخه‌ی فرهاد نقاش نیز تاکنون پژوهشی به صورت مجزا صورت نگرفته و مطالبی که در کتب متعدد نگارگری ایرانی درباره خاوران‌نامه آمده به نسخه‌ی مصور شده در مکتب شیراز و دوران حاکمیت ترکمنان در این شهر مربوط می‌شود. این مطالعات از نگاه تاریخی به کلیت این نسخه بوده و فاقد هرگونه تحلیل در زمینه زیبایی‌شناسی نگاره‌ها می‌باشد. جدای از منابع مکتوب، مقالاتی ارزنده توسط محققان مختلفی درباره شاخصه‌های حماسی، ملی و مذهبی نگاره‌ها، شیوه‌ی صفحه‌آرایی و کادربندی و بررسی تصاویر انجام گرفته است. روی‌هم‌رفته، نوآوری موضوعات مطرح‌شده در بخش ادبی و هنری این منظومه در مقالات بیشتر از کتب می‌باشد.

اهداف تحقیق

این کنکاش می‌تواند گامی مثبت در جهت جبران کمبود پژوهش در خصوص نسخه‌ی مذکور و تجزیه و تحلیل تصاویر از منظر ترکیب‌بندی باشد، و در توجه هنرپژوهان و دانشجویان هنر به معرفی نسخ از یادرفته و یا ناشناخته که بخش عظیمی از جاودانه‌های هنر این سرزمین را تشکیل داده و در نوع و جایگاه و زمانه‌ی خویش بی‌نظیر بوده‌اند، تا حد امکان مؤثر باشد.

روش انجام تحقیق

این تحقیق از نوع نظری و به روش پژوهش تاریخی و میدانی انجام گرفته است. علاوه بر آن به توصیف و تطبیق نیز می‌پردازد. نوآوری در این پژوهش توجه به صحنه‌های نبرد حضرت علی(ع) و ترکیب‌بندی نگاره‌ها می‌باشد. اطلاعات گردآوری شده از طریق؛ مطالعات کتابخانه‌ای(کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها) و مشورت با اساتید صاحب‌نظر، استفاده از سایت‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی و هنری معتبر می‌باشد. تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از جدول‌ها و تصاویر و مقایسه‌ی آن‌ها با یکدیگر بوده و تصاویر استفاده شده‌ی خاوران‌نامه، از نسخه‌ی چاپ‌شده(خوسفی بیرجندی، ۱۳۸۱) است.